

## MEHMED CAVID BEY'İN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Nazmi EROĞLU\*

### Giriş

Cavid Bey 1876'da Selanik'te tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk ve ortaokul düzeyindeki eğitimini burada, lise ve üniversiteyi (Mülkiye) İstanbul'da tamamladı. Okulunu bitirdikten sonra önemli memuriyetlerde görev aldı. Daha sonra değişik düzeylerde ve branşlarda öğretmenlik hizmetinde bulundu: İstatistik alanında araştırmalar yaptı ve ayrıca maliye ve iktisat dersleri verdi.

Selanik'te İttihatçıların öncülüğünde gelişen Jöntürk hareketine katıldı. Kısa zamanda bu camianın içinde yükselerek siyasî, iktisadî ve malî konularda en önemli danışmanlardan biri oldu; hatta, zamanla bu hareketin en önemli teorisyenlerinden ve perde arkasındaki liderlerinden biri durumuna geldiği söylenebilir.

II. Meşrutiyet'ten sonra milletvekili ve bakan olarak, komisyonlarda ve yönettiği bakanlıklarda iktisadî-malî konularda önemli çalışmalara imza attı. Yurt dışında birçok yerde çevresi bulunduğu ve bunun yanında diplomatik bir kişiliğe sahip olduğundan dolayı birçok alanda sorumluluklar alarak devleti temsil etmekte idi. Ayrıca hitabet ve müzakere yeteneği güçlü olduğundan İttihatçıların en zor zamanlarında, tikanıklıkları aşmada, önemli katkılar sağlamakta idi. Bunun yanında yurt gezilerine çıkıp halkla temas kuruyor ve konuşmalar yapıyordu. Dış devletlerin temsilcilikleriyle yapılan birçok müzakerelerin başkanı olarak Türkiye'nin menfaatlerini inatla savunduğu bilinmektedir.

İttihatçılar için vazgeçilmez bir devlet adamı olmasına rağmen I. Dünya Savaşı'na bir "oldu-bitti" sonucu girilmesine karşı çıkararak bakanlık görevinden

\* Araştırmacı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

istifa etmiş, ancak, şartların getirdiği olumsuzluklar nedeniyle olacak ki, hükümette ağırlığını sürdürmüştür.

Savaşın kaybedilmesi kesinleştikten sonra, değişen hükümette, -savaşa karşı çıkmasından dolayı, galiplerin antipatisini çekmeyeceği düşüncesinden hareketle- Maliye Nazırlığı'na getirilmiştir. Daha sonra, İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerine karşı yürütülen kampanya sebebiyle savaş suçlusu olarak yargılanmış ve kendi durumunu tehlikede görünce yurdu terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak bulunduğu ülkelerde Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için gayret göstermiş ve Lozan görüşmelerinde bir müddet danışmanlık dahi yapmıştır.

Ortalık durulduktan sonra yurda dönmüş, bu arada eski siyaset arkadaşlarıyla da temaslarını sürdürmüştür. Nihayet Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e karşı düzenlenmek istenen suikast girişimine adı karışmış/karıştırılmış ve idama mahkûm edilmiştir.<sup>1</sup>

Cavid Bey 'i iktisadî görüşleri açısından değerlendirenler, bu sahadaki bilgisi, kavrayışı ve yetenekleri konusunda hemfikir oldukları görülür. Onu eleştirenler de vardır. Ancak, yapılan eleştiriler genellikle görüş ayrılığından kaynaklanmaktadır.

1908'e kadar liberal düşünce ile ilgili tartışmalar dar bir çerçevede yapılırken,<sup>2</sup> Meşrutiyet sonrası gazete ve dergiler aracılığıyla daha geniş bir alana yayılmış, özellikle, Cavid Bey'in öncülüğündeki İttihatçı kesimle, *Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası* tarafından liberal görüşler dile getirilmişti.<sup>3</sup>

Cavid Bey'in katkılarıyla yayınlanan ve Meşrutiyet devrinin ilk iktisadi organı olan *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*'nda liberal bir iktisadi görüş ortaya atılmış ve devamı için gayret sarf edilmiştir.<sup>4</sup> Yani, "Batı çıkışı

<sup>1</sup> Nazmi Eroğlu, *Mehmed Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 4-9.

<sup>2</sup> Meşrutiyet'ten yıllar önce, *Servet-i Fünûn* (S. F.) mecmuasında, iktisadî-malî konularda çeşitli makaleler yazan Cavid Bey'in savunduğu görüşler, Meşrutiyet sonrası savunduğu görüşlerle paralellik arz etmektedir. Büyük oranda, bu mecmuada ele aldığı konuların üzerinde daha sonraki yazılarında genişçe yer vermektedir.

<sup>3</sup> Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 107.

<sup>4</sup> Şerif Mardin, *Makaleler 2, Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 100.

iktisadî fikirlere açılan” pencere olarak -bu çizgideki- araştırmalar, teklifler ve tanıtımlar ilk kez etraflıca incelenmeye tabi tutulmaktaydı.<sup>5</sup>

İttihat ve Terakki, 1908’de, devletin yönetiminde ilk adımlarını attığı zaman ekonomik bir görüşten ve politikadan yoksundu. Bu aşılması gereken en önemli sorunlardan birisi idi ve yük Cavid Bey’in üzerinde kalıyordu. Öyle ki, Maliye Nazırı olmadığı zaman da yine maliye ve iktisat tekniğine sahip tek uzman kişi olarak kabul edilmesi sebebiyle, devletin sıkıntıya girdiği her zaman kendisine başvurulmak zorunda kalınmıştır. Bu durumun, 1920’lerden sonra da devam ettiği görülmüştür. Öyle ki, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*’nın iktisadî-siyasî programının yazarı Cavid Bey olduğuna dair görüşler ileriye süren Zürcher, böyle bir programı o döneminde ancak büyük bir birikime sahip birisinin yazabileceğini belirtmektedir.<sup>6</sup> Bütün bunlar düşünüldüğünde ve günümüze kadar iktisadî meselelerle ilgilenen şahıslar nazarı itibara alındığında Cavid Bey’in yeri ve önemi anlaşılabilir. Özetlersek, iktisadî liberalizmin hem bilim adamı ve düşünür olarak hem de iktidarda karar sahibi bir kişi, yani Maliye Nazırı olarak en önde gelen savunucusu Cavid Bey’dir. “Geride kalan yüz yıl içinde liberal ekonomi düşüncesi ülkemizde aynı kalitede bir başka bilim adamı veya politikacı yaratamadı”.<sup>7</sup>

Ancak, bu görüşlerin aksine düşünenler de vardır: Maliye ve iktisat bilgisinin zayıf olduğu, icraatlarıyla maliye teşkilatını ve maliyeyi geriye götürdüğü, hatta, “Cavid Bey’in zaman-ı nezareti bu milletin tarih-i mâlîsinde en siyah sayfaları teşkil eder” gibi ifadelere rastlamak mümkündür.<sup>8</sup>

### İktisat İlminin Gelişmesi ve İktisadi Meslekler

Toplum halinde yaşayan insanların hayatında, ilk devirlerinden beri, basit de olsa, adeta “sevk-i tabî” ile iktisadi olaylar cereyan etmiştir. Bu, yalnız üretim ve tüketimde değil, kullanım ve sermayenin bölüşülmesinde de geçerli olan bir durumdur. Yani insanın olduğu her yerde iktisadî anlayış vardır. Toplumlar, iktisadî faaliyetlerinde işbölümü yapmak zorundadırlar: Bir milleti teşkil eden fertlerin hepsinin aynı zenginlikte olmaması zorunlu bir işbölümünü

<sup>5</sup> Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Der Yayınları, 1986, s. 277.

<sup>6</sup> Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. III, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 33; Eric Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul: Bağlam Yayınevi, s. 135-136.

<sup>7</sup> Tefik Çavdar, *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992, s. 84-85.

<sup>8</sup> M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, İstanbul: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, 1930, s. 242, 248-249.

doğurmuş, bundan mübadele ortaya çıkmıştır; mübadele ise, aynı zamanda sermayenin kullanılması demektir.

Üretim ve tüketimle ilgili olaylar eski çağlardan beri devam etmesine rağmen, bu konularla ilgili iktisat ilminin bir buçuk asırlık bir mazisi vardır. Bunun anlamı ise, olaylar meydana geldikten sonra incelemeye tabi tutularak ilmi veriler ortaya konulmuştur. Ekonomik olayların daha önceleri, bu şekilde, bilimsel verilerle açıklanabileceğine inanılmıyordu. Bu durum insanlara hayli zarar vermiştir. Zira, “hadisât-ı muhtelif-e-i tabîyede hükümran olan kanunların bilinmemesi, insanları asırlarca yanlış itikada” ve düşüncelere sevk edip, güç kaybına sebebiyet vermiştir. Ayrıca, iktisadî olaylarda geçerli kanunların bilinmemesi de üretimin asırlarca yanlış metotlarla idare edilmesine ve tedâvüle engel olacak kanunların düzenlenmesi, servetçe büyük kayıplara sebep olmuştur. Beşer bu zararlardan kurtulabilme şansını iktisat ilminin gelişmesine borçludur.<sup>9</sup>

Cavid Bey, iktisadî olayları yorumlayan ilim adamlarını çeşitli ekoller altında toplamıştır. Bir iktisatçı olarak kendisi de bu yoldan gitmektedir. İktisatla ilgili teorik düşüncelerini anlayabilmek için “Meslek-i serbesti” (ecole liberale) ile “Sosyalizm mesleği” (ecole historique) hususundaki görüşlerini ele almakta fayda var.

**a) “Meslek-i serbesti” (liberalizm)**

XIX. yüzyılda birçok büyük iktisatçının dahil olduğu bu ekol iktisadî kanunları araştırmaktadır. Özgürlük, mülkiyet, rekabet ve buna bağlı olarak sorumluluktan yanaydılar. Onlara göre, bu değerlere sahip çıkarak toplumsal hayatın gelişmesi sağlanabilir. Toplumsal hayatta fertlerin özgür olması gerekmektedir. Devletin doğal kanunlara karşı çıkması doğru değildir. Her şey serbestçe yapılmalıdır. Zira, şahsi menfaatlerin birbirini dengelemesi (ahenk-i umumi) sonucu bir düzen ortaya çıkmaktadır. Devlet ise bu doğal kanunların seyrinde hakem olmalı ve anlaşmazlıkları çözmelidir. Aksi halde hükümetler, bazı gerekçelerle, bir sınıfın menfaatlerinden yana hareket edecek olurlarsa toplumun genel menfaati zedelenir.<sup>10</sup>

Nüfus artışı sonucunda, belli bir zaman geçtikten sonra dünyada yetişen ürünlerin insanları besleyemeyecek duruma geleceği ve üretim için yapılacak gayretlerin yetersiz kalacağı korkusuyla hareket etmek yersizdir. Dolayısıyla iktisadî olaylarda rahat davranmak gerekmektedir; zira, teknolojik gelişmeler

<sup>9</sup> M. Cavid, *İlm-i İktisat*, c. I, İstanbul: Karabet Matbaası, 1316, s. 2-6.

<sup>10</sup> A. g. e., s. 50-52.

sonucunda üretimin nüfusa oranla daha fazla geliştiği Malthus'tan sonra anlaşılmıştır.<sup>11</sup>

Cavid Bey'e göre, “serbestî” sistemi Avrupa’da bir asır kadar hükümran olmuştur. Fakat hiç bir zaman, hiç bir yerde tam bir başarı sağlayamamıştır. İstenilen sonucun elde edilememesinde sosyalistlerin yaptığı propagandaların etkisi olmuştur. Sosyalistler tarafından dile getirilen, ‘liberaller, bulacakları kanunların iyiliğini, kötülüğünü, faydasını, zararını dikkate almazlar ve her şeyi tabiata bırakıp insanların çalışmalarının bir fayda doğurmayacağını iddia ederler’ şeklindeki eleştirileri doğru değildir. Zira, iktisadın kurallarına bağlı olanlar, gerçek kurallarını takip edenler liberallerdir. Diğer ekollere mensup olan iktisatçılar eleştirilerine rağmen, birçok hususlarda liberalizmin ortaya koyduğu kurallardan ve incelemelerden büyük ölçüde yararlanmışlardır.<sup>12</sup>

#### **b) Sosyalizm mesleği**

Cavid Bey, bütün iktisatçılar gibi, sosyalizmle serbestî arasında, şahsi mülkiyetten dolayı, büyük bir farklılık olduğunu altını çizer. Ona göre liberalizme taraftar olan yazarlar, iktisadî meseleleri izah ederken bazı hususlarda farklı noktalardan hareket ettikleri görülür. Fakat sosyalistler arasındaki ayrılıklar bundan çok daha fazla olduğu için hepsinin görüşlerini değerlendirmeye imkan yoktur. Sosyalistler, sosyal arızaların toplumu çökerteceğini iddia etmektedirler. Bu arızalar, sermayedarlık usulü, mülkiyet hakkı, servetlerdeki eşitsizliklerdir. Fertler kendi menfaatleri yerine hükümetin “amiriyet-i ulviyesini” veya genel menfaatleri temsil etmelidirler. Halbuki sosyalistlerin iddialarının aksine “imal ve mesai-i beşeriyede en büyük saik” şahsî menfaat hissi ve tasarruf hakkına müdahale edilmemesidir.<sup>13</sup> Fakat sosyalistler mülkiyet hakkının ortadan kaldırılmasıyla eşitsizliklerin sona ereceğine inanıyorlar. Ancak bu eşitsizliklerin doğal olduğunu, gelişme ve ilerlemeye motivasyon sağlayacağını düşünemiyorlar. Eşitliğin sağlanması, fertlerdeki gelişme hissini ölçmesine sebep olacağı gibi, toplumsal yaşamın ilk devirlerinden beri varlığını sürdüren sermayenin de buna bağlı olarak büyümesini önleyecektir.

Mülkiyetin tamamen veya kısmen ortadan kaldırılması sonucunda insanları çalıştırmak için ne tür bir motivasyon uygulanacaktır? Cavid Bey bu konuda iki yol olduğunu ileri sürmektedir: Ya hakim bir kuvvetin baskısıyla, veya insanın tamamen ulvî bir hale gelerek, şahsî menfaati olmadığı bir yerde

<sup>11</sup> M. Cavid, “Medeniyet ve Nüfus”, *S. F.*, 1317, no. 546, s. 402.

<sup>12</sup> M. Cavid, *a. g. e.*, s. 50-53.

<sup>13</sup> *A. g. e.*, s. 53-54; M. Cavid, “Şirketlerin Hakk-ı Tasarrufu”, *Musavver Muhit (M. M.)*, c. I, no. 6, 1324.

dahi üretim yapabilsin. Ancak, bunların topluma tatbiki mümkün değildir. Zira, “İnsaniyet istibdada doğru değil hürriyete doğru gidiyor. Her yerde gayretin, başkalarına karşı fedakarlıkta bulunmanın ilk esası menfaat-ı şahsiye fikri olduğu görülüyor.”

Sosyalistler, serbestî anlayışına getirdikleri en önemli eleştiri, ferdiyet meselesidir. Halbuki gelişme ve ilerlemenin olduğu yerlerde fertlerin girişimciliği daha fazladır. “Ferdiet mesleği” özgürlük ve bağımsızlığa bağlıdır. Bu itibarla sosyalizm esaretten başka bir şey değildir. Şahıs, toplum için nefisini, özgürlüğünü; her şeyini feda etmeye mecburdur. Bütün irade ve iktidar topluma aittir.<sup>14</sup> Kısaca sosyalizm, insan hayatı için doğru olmayan bir yoldur. Cavid Bey, meclisteki bir konuşmasında bu meseleye temas etmiş ve Spenser’in ifadelerine atıfta bulunarak şunları söylemiştir: “Sosyalizm bir gün hükümler olacak, fakat sosyalizmin teessüsü beşeriyet için en büyük felaketler derecesinde ağır bir musibet olacaktır.”<sup>15</sup>

Sermaye birikimi büyüdükçe buna karşı sosyalistler toplumun alt tabakalarına yaptıkları vaatlerle genişlemişlerdir. Cavid Bey’e göre bu başarılarını insanların zaaf ve acizliklerine, akıldan çok duygularının hakim olmasına borçludurlar. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde “hayalât” (ütopya) üzerine kurdukları köşklerin çürüklüğü anlaşılmış ve etkisini kaybetmiştir. Bunun yerine K. Marks tarafından ortaya konan ve ilmî bir şekilde temelleri atılan meslek devam etmiştir. Marksistler, sosyalizmi toplumdaki gelişmenin sonucu olarak düşünüyorlar. Gelecekte yaşayacak olan düzenin sosyalizm olduğu ve toplumlar o yöne doğru ilerlediğine inanmaktadırlar. Mehmed Cavid’e göre, ilmî bir gaye ile görüşlerini ortaya koyan bu sosyalistlerin eserlerinde, “mahiyet-i ilmiyeye” rastlanmıyor. Bunun yanında siyasî görüşlerinde de farklılıklar görülüyor: Bazıları ihtilal taraftarı olurken, bazıları ise, hükümetin himayesinde gelişmek istiyorlar. Sınıf mücadelelerini şiddetlendirmek isteyenler ve mülkiyetin tamamen kalkmasından yana olanlar da vardır.

19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan “amele (işçi) nizamâtı”yla, sosyal kanunlar, sosyalistlerin telkinleri sonucudur. Ayrıca Almanya’nın sosyalizmin yayılmasında payı büyüktür. Halbuki, devletin asıl görevlerine bir takım ekonomik görevler yüklemek asla uygun değildir. Sosyalizmde hükümet, idare ettiği iktisadî kurumlarda ne kadar az bir iktidar göstermiş olduğu, yaptığı iktisadî kanunların (“kavanin-i tabîye yerine kavanin-i mevzû’a”) serbestîye aykırı olduğu, genel menfaatlerden çok, özel menfaatleri koruduğu; adaletten

<sup>14</sup> A. g. e., s. 54-55.

<sup>15</sup> *Meclis-i Meb’usan Zabıt Ceridesi (M. M. Z. C.)*, c. IV, iç. se. 2, 12 Nisan 1326, s. 383.

ayrılıp toplumun bir sınıfını diğer bir sınıfının menfaatine mükellef kıldığı bilinmektedir.<sup>16</sup>

### **Türkiye'nin İktisadî Yönden Kalkınması**

16 Ağustos 1908'de yayınlanan ayrıntılı bir programda mâlî reformlara yer verilir. Ayrıca, askeri ve sivil yönetimde yeniden düzenlemelere gidilecek ve bunun için bütçe dengelenecek, anlaşmalar yeniden gözden geçirilip ekonomiyi geliştirmek için önlemler alınacaktı.<sup>17</sup> Ancak, Maliye'nin sıkıntılı durumu sürekliliğini koruyor ve ihtiyaçların karşılanması için borçlanma sürekli gündeme geliyordu. Zira, başka nefes alacak imkan kalmamıştı.

İttihat ve Terakki fırkası devlet yönetimine adımlarını attıktan sonra, iktisadî-mâlî sahada, Cavid Bey sürekli kilit bir rol oynadığı bilinmektedir. Tunaya'ya göre, “önce Cavid Bey tarzı bir liberalizm, sonra iktisadın Bismarkı Frederich List” doğrultusunda sanayileşmeye yönelik, kapsamlı bir millî iktisât ve en sonunda da savaş ekonomisi gündeme gelecektir.<sup>18</sup>

Cavid Bey, siyasi bağımsızlığın yanında mâlî bağımsızlığın önemine inanıyordu. Mâlî bir istibdâdın siyasî istibdâttan daha fazla bir ülkeyi sarsacağını düşünüyordu. İktisadî görüşlerinde liberalizme inanmıştı. Ancak, siyasetin ve yönetimin içinde sorumlu olmasından dolayı, ihtiyaçlar ve buna bağlı harcamaların baskısı altında, hazinesi zayıf bir ülkede, zamanın gereklerine uyan bir esnekliği de gösterebilmiştir.

Cavid Bey'in devlet hizmetinde sorumluluk aldığı dönemlerde, düşüncelerinin zamanla değiştiği yönünde bazı yazarların ileriye sürdüğü görüşlerin teorik olarak karşılığı görülmemektedir.<sup>19</sup> Zira, Cavid Bey'in sürekli canlı tuttuğu liberal düşüncelerini uygulayabileceği siyasî gücü ve ortamı her zaman bulamadığını hesaba katmak gerekmektedir. Dolayısıyla siyasi dönüşümlerin hızlanması sebebiyle ve devlet adamlığı kimliği, dengeler dahilinde hareket etmesini gerektirmiştir: Osmanlı Maliyesi I. Dünya Savaşı'na girmeden önce iflâs etmiş, ancak Almanların açtığı kredilerle hayatiyetini

<sup>16</sup> M. Cavid, *İlm-i İktisat*, c. I, s. 56-58.

<sup>17</sup> Stanford, Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul: e yayınları, 1983, s. 333.

<sup>18</sup> Tunaya, *a. g. e.*, s. 329; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996, s. 33.

<sup>19</sup> Örneğin, yakın tarihimizin en önemli araştırmacılarından olan Tarık Zafer Tunaya, “basamak basamak oluşturduğu liberalizmden devletçi ve müdahaleci bir ekonomi platformuna geldiği ve bunu savunduğu da açıktır” şeklinde bazı görüşlere yer vermektedir (Tunaya, *a. g. e.*, s. 331-332).

sürdürebilecek duruma gelmişti. Böylece, büyük bir Avrupa devletinin etkisi ve denetimi altına giren bir ülkenin Maliye Bakanı, buna göre bir politika izleyecekti. Bunları teorik anlamdaki liberal çizgisinden saptığı anlamında değerlendirebilmek için meselenin bütün yönlerine bakmak gerekmektedir.

Cavid Bey, I. Dünya Savaşı'nın sonlarında, askeri savaşın sona ermesiyle ekonomik savaşın başlayacağını ifade ediyordu. Ona göre, bu savaşa hazırlanmak için fabrikaların, çiftliklerin vs. sermayeleri hazır hale getirilmeliydi.<sup>20</sup> Bunu gerçekleştirmek için iktisat biliminin kurallarını tatbik etmekten başka çare olmadığına inanıyordu. Osmanlılar geçmişte halkın gelirini toplayıp yüksek bir tabakanın menfaatine kullanmış, san'at, ziraat ve ticaretin gelişmesi için katkı sağlamadıkları gibi, bu vergi kaynaklarını ezecek mâlî politikalara geniş bir saha tanımışlardı. Avrupa ülkeleri ise, iktisadî gelişmenin yollarını inceliyor, halktan alacakları vergileri meşrû bir şekilde milletin hizmetinde kullanmanın gereklerini yerine getiriyorlardı.<sup>21</sup>

#### *a) Türkiye'nin kalkınmasında ziraat ve sanayinin yeri*

Cavid Bey, liberal iktisat politikalarından esinlenerek ekonominin gelişmesi için tarım alanında uzmanlaşmak gerektiği görüşündedir. Ayrıca, pazara dönük üretim yapılması ve satışı kolaylaştırmak için de ulaşım sorununun çözülmesi gerekmektedir.<sup>22</sup>

Buna göre, Türkiye'nin iktisadî yapısının doğal olarak şekilleneceği alan, ziraat ve ticâret alanıdır. Geniş ve verimli toprakları olan bir ülkeye en uygun faaliyet alanı ziraattır. Avrupa devletlerinin sanayide geldikleri seviyeye özenmek akıllı bir iş değildir. Zira, Türkiye ile kıyaslandığında, erişilmezliği anlaşılır.<sup>23</sup>

Cavid Bey, Meşrutiyet 'ten sonra bu doğrultuda adımlar atmış ve köylü desteklenmiştir. Bunun için bir miktar (o zamanın 200.000 lirası) para verilerek Anadolu ve Rumeli köylerine tohumluk buğday temin edilmesine çalışılmıştır.

<sup>20</sup> M. M. Z. C., c. II, d. 3, iç. se. 4, 21 Şubat 1334, s. 417.

<sup>21</sup> M. Cavid, A. Şuayip, R. Tefik, "Mukaddime ve Program", *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası (U. İ. İ. M.)*, c. I, İstanbul, 1324, s. 1-2.

<sup>22</sup> Paul Dumont, François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümü 1908-1923*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 1997, s. 39.

<sup>23</sup> M. Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, 1 Şubat 1324, no. 1, s. 27-28.



Meşrutiyet inkılâbının en iyi kanunlarından olduğu iddia edilen Müsakkafât Kanunu da onun eseridir.<sup>24</sup>

Ayrıca, devletin gelirlerini artırmak için köylünün durumunu iyileştirmek icap ediyor, bunun için tarımı geliştirmenin yolları aranıyordu. 1912'de Nafia Nazırlığı'na gelen Cavid Bey on yıllık olarak tasarladığı programında, Mezopotamya'da bir sulama projesi açık artırmaya çıkarılacaktı. Deutsche Bank'ın yönetiminde ikinci bir Mısır meydana getirmek için Adana bölgesinde araştırmalar yapıyordu. Vardar, Boyana, Meriç, Şeria nehirleri ve ayrıca, Konya ovasının sulanması için projeler hazırlanmaktaydı.<sup>25</sup>

Cavid Bey'e göre, ülkede sanayinin gelişmesini arzu etmek, büyük bir vatani istektir. Fakat, bütün “muamelât-ı beşeriye”yi yöneten bir kanun vardır ki bunun uygulanması, insanı tedbirli hareket etmeye mecbur eder. Fertlerin hayatında olduğu gibi milletlerin de hayatındaki gayesi, az çalışmakla çok daha iyi sonuca ulaşmaktır. “Şuubât-ı iktisâdiyyemizi tetkik, daha doğrusu sanat mı ziraat mı” sorusu cevaplandırılmak istendiğinde de bu düzenin rehberliğine ihtiyaç vardır.<sup>26</sup>

Büyük sanayi kurmak için yeterli vasıtalar yoktur (sermaye, bilim vs.). Bilim adamlarını, sermayeyi dışarıdan getirmek mecburiyeti vardır. Ayrıca, sanayii geliştirmek için batıdan gelecek sanayi ürünlerine gümrük kapıları kapatılacak mı? Zannediliyor ki “san'at, san'at içindir” teorisi, ekonomik alanda uygulamaya konabilir.

İktisadî olarak sanat, ziraat ve ticaretin önemi, sonuçlarıyla sınırlıdır. Bir fabrikatör, bir tüccar vs., yıl sonunda bilançosunu yaptığı zaman, var olanla borcun arasındaki farkı görecektir. Fakat zaman kaybedilmiş olacağı gibi, dışarıdan uygun fiyatlarla getirebilecekleri malların, içerde üretilmesinden dolayı satın almaya razı olan bir milletin gayretleri verimsiz yerlere harcanmış olacaktır.<sup>27</sup> Ayrıca, arazi sahibi olmak sıfatıyla ziraî ürünlerin himayesinden, yani dışarıdan ithal edilecek ürünlere ağır gümrük resimleri uygulanmasından dolayı sadece bu zümre istifade edecektir. Çünkü ürünlerini gümrük resimlerine

<sup>24</sup> Hüseyin Kâzım Kadri, *İmparatorluğun Tasfiyesi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992, s. 36; Müsakkafât vergisi hakkındaki kanunun, birinci maddesinde şu hususlara yer verilir: “... her kazada işbu kanunun ahkâmı dairesinde müsakkâtın tahriri ve îradlarının tahmini muamelâtının hütâmını takip eden sene-i maliye İptidasından ve menafi-i mahaliye için işbu verginin aslına hadd-ı azamîsi her sene bütçe kanunuyla tayin edilmek üzere zemâim icrası caiz olacaktır” (*Düstur*, II. Tertip, II. c. II, 1330, s.390).

<sup>25</sup> Ahmad, a. g. e., s. 37, 38.

<sup>26</sup> M. Cavid, A. Şuayip, R. Tevfik, a. g. m., s. 3.

<sup>27</sup> M. Cavid, “Memleketimizin Vesait-i Serveti”, *Mülkiye*, 1 Şubat 1324, no.1, s. 26-28.

göre ayarlayarak pahalı bir şekilde piyasaya süreceklerdir. Bu ise işçiler dahil, tüm tüketiciler, devlete verdikleri vergiden başka bir de himaye edilenlere bir vergi ödemekle mükellef kılınmış olacakları anlamına gelmektedir.<sup>28</sup>

Sanayi gibi önemli bir güç kaynağından yararlanmamaya da razı olmak doğru değildir. Cavid Bey'in şu görüşleri meseleyi açıklayabilecek mahiyettedir: *"Müfrit bir meslek takip ederek hayal arkasından koşmayacağız; hakikat, yalnız hakikat olan şeyleri takip, onları istihsâl eylemeye çalışacağız. Mevâdd-ı ibtidâiyesi memleketimizde yetişen eşya için fabrikalar küşâdını arzu ederiz. Fakat uzun pek uzun bir müddette bile bu topraklarda neşvünema bulmayacak bazı sanayi tohumlarını beyhude yere ekmekten ve halkımızı da hazinemizi beyhude masraflara sokmaktan ihtiraz edeceğimiz için teşebbüsâtın bittâbi aleyhtar olacağız..."*<sup>29</sup>

Ancak kanun himayesinde yaşayabilecek olan verimsiz sanayi girişimlerinin, boş bir gururdan başka bir yararı olamaz.<sup>30</sup> Halbuki, Türkiye'nin henüz işlenmemiş bâkir ormanları, yeraltı zenginlikleri, "vaktiyle en büyük medeniyetlere cilvegâh olan ve en kesretli mahsulât yetiştiren" toprakları vardır. Bu zenginlikleri işlemek mümkün olursa, ülkenin gelecekteki ekonomisi için çok önemli adımlar atılmış olur.<sup>31</sup>

Mülkiye mecmuasındaki bir yazısında şunlara temas eder: *"Bir milletin medeniyeti, bir memleketin umrânı mümkün olduğu kadar fazla sanayi icra etmekle değil taksim-i amâl kâidesine tevfikân, kendisinin tabiaten, bir de kesben en müstaid bulunduğu meşâgli icra eylemesiyle husûle gelir. Bu kâide-i esâsiyeyi memleketimize tatbik edecek olursak vesâit-i servetten hangisine ehemmiyet vermeliğimiz icab eyleyeceğini tayin etmekte güçlük çekmeyiz."*

Türkiye'nin ekonomik girişimde "tabii istidâdı", ziraattır. Güçlü bir sermaye ve bilimsel verilerle zirâi faaliyetlere teşebbüs edilerek olumlu sonuçlar alınabilir. Arazi fiyatının uygunluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü, toprağın verimliliği gibi hususlar, yapılacak ziraatın lehinedir. Türkiye bilimsel olarak Avrupa'nın seviyesinde olmasa da, her türlü zirâi ürünü üretmesi, bunları muhtaç piyasalara nakletmesi, biraz da ticarî yeni usûle vâkıf olunması, hem hazinenin doldurulmasına, hem de halkın zenginleşerek refahının artmasına sebep olacaktır.

<sup>28</sup> M. Cavid, "Almanya Gümrük Tarifesi", *S. F.*, no. 362, 1317, s. 362.

<sup>29</sup> M. Cavid, A. Şuayip, R. Tevfik, *a. g. m.*, s. 3.

<sup>30</sup> M. Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", s. 28.

<sup>31</sup> M. Cavid, A. Şuayip, R. Tevfik, *a. g. m.*, s. 3.

Sanayii korumak için ne bütçelere ödenek koymalı, ne de fertlere yük yükletilmelidir. Sermayeler kendi mecralarını kendileri bulmalıdır. Devlet vergilerden elde ettiği geliri bayındırlık işlerine, ziraatın geneline ayırmalıdır.<sup>32</sup>

**b) Sermayelerin birleştirilmesi ve halkın iktisadî faaliyetlere karşı ilgisinin artırılması**

Türkiye’de ekonominin gelişmesi için yapılacak önemli işlerden birisi, büyük sermayelerin bir araya toplanmasıdır. Hatta buna küçük sermayeler de dahil olabilir. Şirketlerin kolaylıkla kurulmasını sağlayacak kanunlar, nizamlar yapılmalıdır. Şirketlerin kanunî şahsiyeti kabul edilmeyecek olursa bu hal şirketlerin itibarına ve faaliyetlerine olumsuz bir etki meydana getirecektir.<sup>33</sup>

Cavid Bey, Meclisteki bir konuşmasında şunları söyler: ”Sermayeler memleketimizde bir araya gelsin ve kolaylıkla teşekkül etsin. Küçük sermayeler, halkın adeta birer ikişer liralık sermayeleri bir araya gelsin. İşte benim için gaye-i amâl budur ve bu memleketi elli sene yüz sene başka bir tarîka sevk etmeye lüzum kalmayacaktır.” Bunun için güvenliğin sağlanması ve kanunların adilane düzenlenmesi gerekmektedir.

Cavid Bey, anonim şirketlerin ve sermayelerin toplanmasını doğru bulduğu halde, Amerika’daki gibi tröstlere karşıdır. Ona göre tröstler, İngiltere, Fransa ve Almanya da tutarlı ve dengelidir. Amerika’daki himaye usulü Avrupa’da yoktur. Amerika’da konulan ağır mâli gümrükler, tahribat yapacak seviyeye ulaşmıştır. İngiltere’de ise bu mümkün değildir. Zira, meydan açık olduğu için komşu ülkelerden mallar hücum eder.<sup>34</sup>

Cavid Bey üretimi sadece amaç değil, aynı zamanda bir vasıta olarak görür. Üretenler sadece kendileri için değil ayrıca mübadele için de üretimde bulunurlar. Mübadele ise ticarettir. Devletin fonksiyonu, vatandaşın önünü açarak tedbirler almaktır. Onların rahatlıkla ticaret yapabilecekleri bir hukukî alt yapı hazırlamalı, gerekirse rehberlik yaparak yardımcı olmalıdır.<sup>35</sup> Zira, toprak genişletmek için savaşan milletler artık ticaretin artırılmasını çok daha avantajlı görmektedirler.<sup>36</sup> Bu sahadaki rekabetlerinde en iyi silahları kullanan milletler, iktisadî olarak önceki durumlarından daha mükemmel seviyeye gelmişlerdir.

<sup>32</sup> M. Cavid, “Memleketimizin Vesait-i Serveti”, s. 26-29.

<sup>33</sup> M. M. Z. C., c. IV, d. 1, iç. se. 2, 12 Nisan 1326, s. 384; M. Cavid, “Şirketlerin Hakk-ı Tasarrufu”, M. M., c. I, no. 6, 1324.

<sup>34</sup> M. M. Z. C., c. IV, d. 1, iç. se. 2, 12 Nisan 1326, s. 384-386.

<sup>35</sup> M. Cavid, “Ticaret Odaları”, U. İ. İ. M., c. I, s. 199.

<sup>36</sup> A. g. m., s. 198.

Cavid Bey, yabancıların mâlî baskısına karşı olduğundan Kapitülasyonları yıkıcı bir anlaşma olarak değerlendirmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti bu hususta tedbirini almalıdır.<sup>37</sup>

Cavid Bey ticarî serbestî için şunları söylemektedir: “...ticaret hususunda mesleğimiz, her türlü itiraza rağmen itirafa mecburuz ki serbesti-i mübadele siyaset-i ilmiyesi olacaktır. Serbesti-i mübadele bizce bir kaide-i esasiye-i iktisadiye, adeta bir kanundur. Bu kanunu müdafaa edeceğiz. **Bazı ahval-i fevkaladede** bunun haricine çıkmayı istilzâm edecek olsak bile bu tecâvüzün telâfisi muhakkak addedilen bir muvakkat zararı müeddi olacağını bilerek iltizam edeceğiz.”<sup>38</sup>

Bu bakımdan tüccarlar kendilerini geliştirip memurları aydınlatmalıdır. Zira, hükümet, dış ticareti kendi doğrularına göre müdahale edip yönlendirirse yanlışlar peş peşe gelir. Çeşitli iktisadî sınıflar, kendi özel menfaatlerini geliştirmek için bazı teşekküllere girmeleri milli menfaate daha çok yarar sağlayacaktır.<sup>39</sup> Bu kurumlar ziraat, sanayi, ticaret odaları adı altında faaliyet yapmakta ve hükümet nezdinde büyük bir itibara sahip olmaktadır. Ülkenin ziraat, sanayi erbabı ve tüccarların temsilcilerinden oluşan bu heyetlerin görüş ve istekleri hükümetlerce daha çok dikkate alınmalıdır. Zira her mesleğin kendine göre uzmanlık alanı olduğu için, o meslek hakkında, başka bir mesleğe mensup olanlar söz sahibi olmaları düşünülemez.<sup>40</sup>

Serbest veya resmi odaların teşkilini tayin edecek olan husus, halkın ahlakî durumu ve meseleye karşı olan ilgisidir. Fikir özgürlüğünün olduğu ülkelerde halk, istediği yerde hakkını müdafaa edebileceği odalar kurabilmektedir. Bunun olmadığı ülkelerde ise, kanunun vesayetine ihtiyaç duyulduğundan, bu tür teşebbüslerde bulunmakta zorluk vardır.<sup>41</sup>

### c) Ulaşımın ticaret ve ülke kalkınmasındaki önemi

Nakil vasıtaları bir toplumun veya ülkenin hayatiyetini sürdürebilmesinde en önemli vasıtalarlardır. Bunların ortadan kalkması halinde adeta ölü bir toplumdan söz edilebilir. Ayrıca, uluslararası bağların güçlenmesine sebep olan ticaretin meydana gelebilmesi için nakil vasıtalarının çeşitliliğinin iktisadî ve sosyal etkileri bakımından önemi büyüktür. Zira, hayatın hareketle vücuda geldiği bir gerçektir ve medeniyetlerin ortaya çıkması da bu çok yönlü

<sup>37</sup> Tunaya, *a. g. e.*, s. 331-332.

<sup>38</sup> M. Cavid, A. Şuayip, R. Tevfik, *a. g. m.*, s. 4-5.

<sup>39</sup> M. Cavid, “*Ticaret Odaları*”, s. 200.

<sup>40</sup> *A. g. m.*, s. 201.

<sup>41</sup> *A. g. m.*, s. 203-204.

hareketler sayesinde. Avrupa devletleri bu noktada mesafe aldığı için medeniyette en ileri seviyededirler. Bunun önemi eski çağlardan beri kavrandığından, toplumlar, yaşadıkları bölgelerden karşılayamadıkları ihtiyaçlarını dışarıdan karşılama yoluna gitmişlerdir. İnsanlar dünyanın her tarafında, değişik yetenekler ve imkânlardan yararlanmak için ya ithalat yoluna gitmişler, yada arzu ettikleri imkânlara kavuşmak için göç etmişlerdir. Kısaca, nakil vasıtalarının çokluğu, mal ve hizmetlerin ihtiyaç sahiplerine en uygun bir şekilde ulaşması anlamına gelmektedir. Ancak, bunun karşısına da engeller çıkabilmektedir: Gümrük duvarları gibi.<sup>42</sup>

Nakil vasıtalarının en önemlilerinden olan trenler veya demiryolu taşımacılığı toplumların yükünü önemli ölçüde azaltmıştır. Yani, rayların üzerinden vagonun işletilmesi iktisat tarihi açısından en önemli olaylardan birisidir. 1824'ten sonra başta İngiltere olmak üzere Fransa ve sair ülkelerde demiryolu imtiyazlarına hız verilmiştir.<sup>43</sup> Halbuki, Osmanlı topraklarında değil bir hat, düzgün bir şose yolu bile bulunmuyordu. Bu durum iktisadî, mâlî, zirâî ve dolayısıyla siyasî açıdan menfi bir durum meydana getirmekteydi. Halbuki ziraatın ve ticaretin can damarı yollardır. Yollar olmazsa bir yerde yetişen ürünün diğer bir bölgeye nakli mümkün olamaz. Ticaret ve yollar aynı zamanda medeniyetin gelişmesi için en önemli unsurlardan birisidir. Ülkeler insan vücuduna benzerse ticaret kana, yollar da damara tekabül eder. Düzgün yolları olmayan bir ülkenin, ticareti olduğu kadar, ziraatı da olumsuz yönde etkilenir. “Ziraat erbabı”, ürünlerinin çürüyüp gitmesinden sonra ürününü artırmak için çalışacak şevki kendinde bulmaz.

Osmanlı topraklarında ticârî vasıtaların ve yolların yeterli olmaması gelirlerin azalmasına sebep olmuştur. Milyonlar kazandıracak petrol ve kömür madenleri yolların yokluğundan işletilememiştir. Yollardan mahrumiyet maliyeyi doğrudan etkilemektedir. Zira, ziraatten hakkıyla yararlanılamaması ve madenlerin işletilememesi, üretimin belli bir miktarda kalmasını ve milletin genel gelirlerinin hazineye isabet edecek miktarların artırılmamasını netice vermiştir. Ayrıca, merkezi hükümetin otoritesinin tesisi, yani, içerideki karışıkların zamanında giderilememesi, sorunların genişlemesine sebep olmuştur. Hükümetin nüfuzu da böylece kırılmıştır. Yemen, Ermenistan, Kürdistan, Bosna-Hersek, Arnavutluk ihtilalleri bu meselenin önemini açığa

<sup>42</sup> M. Cavid, “Vesait-i Nakliye”, *S. F.*, no. 530, 1317, s. 153-155.

<sup>43</sup> M. Cavid, “Müessesat-ı Nafiamız”, *U. İ. İ. M.*, c. I, s. 72.

çıkarmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra meselenin ciddiyeti anlaşılmaya başlanmış, 1856'da bir İngiliz kumpanyasına demiryolu imtiyazı verilmiştir.<sup>44</sup>

Bundan sonra yapılacak planlar içinde Rumeli'yi Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolunun önemi büyüktür. Bu hat sayesinde İstanbul, Edirne, Üsküp, Selanik, Sofya, Niş, Belgrat ve Karadeniz iskeleleri birbirine bağlanacaktır (2000 km.). Hükümetin tasarladığı bu yolun inşası için ihtiyaç duyulacak memurların yokluğu ve malî işlerin bozukluğu gibi iki büyük engel vardır.

Cavid Bey'e göre, 1865'den itibaren devlet borçlarının iki milyar franka yaklaşması ve her yıl faiz ve anaparası 115 milyona dayanan bir meblağ verilmesi bayındırlık işlerini zora sokuyordu. Bu şartlarda demiryolu inşasına imkan olmayacağından, büyük bir şirkete imtiyaz vermek en mantıklı yoldu. Yapılacak hat önemli olduğundan sermayedarların bunu geciktirmemeleri gerekiyordu.<sup>45</sup>

Cavid Bey, Osmanlı demiryollarını üç kısma ayırmaktadır: 1-Devletin borçlanarak gerçekleştirdiği ve daha sonra bir işletme kumpanyasına kiraladığı hatlar. 2-Bir şirket tarafından teminat akçesi talep edilmeden inşa olunan hatlar. 3-Teminat akçesi verilmek şartıyla vücuda getirilen hatlar.<sup>46</sup>

Cavid Bey'e göre, Osmanlı Devleti bayındırlık (nafıa) hizmetlerini (postalar, yollar, köprüler, kanallar, demiryolları, rıhtımlar, doklar, antropoller...) vücuda getirebilmesi için sanayi ve ticaret erbabını harekete geçirmesi gerekmektedir. Bu işlerin nerede ve ne şekilde yürütülmesi bu kesimler tarafından daha iyi kavranabilecek bir husustur. Böylece, uygun yerlerde ve ihtiyaca göre yapılacak inşaatlarla maddi-manevi tasarruf sağlanmış olacaktır. Ancak, bayındırlık işleri hükümetler tarafından yerine getirilmesi halinde araya birçok siyasî mülahazalar, parti görüşleri gireceğinden kanallar, köprüler, limanlar, yollar vs. çoğunlukla ticaret ve sanayi için yeterince faydalı olmayacak yerlerde, fahiş fiyatlarla inşa edileceklerdir.<sup>47</sup>

Cavid Bey, 1912'de, on yıl için, ulaşım ile ilgili şu programı ileriye sürüyordu:

<sup>44</sup> A. g. m., s. 73, 74, 75-78.

<sup>45</sup> A. g. m., s. 79-81.

<sup>46</sup> M. Cavid. "Osmanlı Demiryolları", S. F., no. 541, 1317, s.222.

<sup>47</sup> M. Cavid, "Umur-ı Nafia", S. F., no. 534, 1317, s. 310-311.

Fransız sermayesiyle, Karadeniz ve Adriyatik Hatları; Amerikan sermayesiyle, Anadolu'daki Chester Projesi;<sup>48</sup> İngiliz sermayesiyle, Bağdat-Basra hattı; Alman sermayesiyle, Ankara'yı Samsun-Sivas hattına bağlayan bölüm bitirilecek ve Samsun, Trabzon, Dedeğaç, Kavala, Yafa, Hayfa veya Trablus için limanlar yapılacak; ayrıca, Selanik limanı genişletilecekti. Bunun yanında, dört yılda 9655 mil karayolu düşünülüyordu.<sup>49</sup>

#### *d) Yabancı sermaye meselesi*

Cavid Bey'e göre, yabancı sermayeden korkmak doğru değildir. Zira, bu sermaye ülke içinde faaliyet gösterecek ve sonuç olarak orada kalacaktır. İktisadi rekabette en güçlü millet, mutlaka piyasaya çeşitli ve bol miktarda eşya süren, her şeyi üreten ve o iddiada olan milletler değildir. Galip gelecek olan milletler, doğal yeteneklerine uygun olarak uluslararası iktisadî piyasalara daha ucuz üretim yapacak olanlardır. Her şeyi bilirim iddiası içinde olan bir kişinin durumuyla, her şeyi üretmek iddiasında olan milletin durumu birbirine benzemektedir. Her millet doğal yetenekleri doğrultusunda hareket ederse kendini geliştirme şansına sahiptir. Zira, "taksim-i amal, beşeriyetin en büyük unsur-ı terakkisidir."<sup>50</sup> Cavid Bey bundan dolayı, savaş yıllarında dahi Almanya'ya yaptığı seyahatlerinde, Alman sermayedarlarını Türkiye'ye yatırım yapmaya davet ediyordu.<sup>51</sup>

#### *e) Bankacılık*

Cavid Bey, milli bankaların ve mâlî müesseselerin kuruluşlarından yana olduğunu İtibar-ı Milli Bankası'nı kurarak göstermiştir.<sup>52</sup> 21 Şubat 1917 tarihli bir yasayla bankaya ayrıcalıklar verilmiş, Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resimden ve ihtiyaç duyulacak eşyanın dışarıdan ithali halinde gümrükten muaf tutulacaktır. Pay senetleri isme yazılı olacak, Bankaya Osmanlı uyruklular hissedar olabilecektir. İlk defa pay senetleri Türkçe düzenlenmiş ve her türlü işlemlerin yapılmasında Türkçe'nin kullanılması zorunluluğu

<sup>48</sup> Amerika ve Kanada'nın ortaklık gurubu olan Ottoman-American Development Company'ye, Doğu Anadolu'da demiryolu yapım ve çevredeki madenleri işletme ayrıcalığı tanıyan proje. Bu şirketin kurucusu Amerikalı emekli amiral Colby M. Chester, 1911'de, Sivas-Van arasında Musul ve Kerkük'e bağlanacak bir demiryolu hattı kurma ve bu hattı Adana'ya (Yumurta) kadar uzatma ve burada bir liman kurmak için girişimde bulunuldu. Bu projenin karşılığı olarak demiryolu çevresindeki bütün madenlerin işletme imtiyazına sahip olunmak isteniyordu; ancak, proje meclis tarafından reddedildi.

<sup>49</sup> Ahmad, *a. g. e.*, s. 38-39.

<sup>50</sup> *M. M. Z. C.*, c. IV, d. 1, iç. se. 2, 12 Nisan 1326, s. 384-386.

<sup>51</sup> Toprak, *a. g. e.*, s. 95.

<sup>52</sup> Tunaya, *a. g. e.*, s. 332-333.

getirilmiştir. Bankada çalışacak memurların da Osmanlı uyuğundan seçilmesi kararlaştırılmıştır. Bankacılığı yürütebilecek nitelikli eleman yetiştirilmesi için Viyana'ya öğrenci gönderilmesine karar verilmiştir.

Bankanın, bankacılık işlemleri yanında, bayındırlık faaliyetlerine de girmesi kararlaştırılmıştır.<sup>53</sup> Bankanın, zamanla devlet bankasına dönüştürülüp Osmanlı Bankası'nın işlevini üstlenmesi düşünülüyordu.<sup>54</sup>

### *f) Borçlanma ve vergi*

Mâli sorunların baskısı altında kalan bir devletin, yeniden istikrara kavuşabilmesi için karşımıza şu soru çıkmaktadır: Borçlanmak mı vergi toplamak mı daha avantajlı?

Cavid Bey'e göre devletler, ihtiyaçlarını karşılamak için ya vergiye ya da borçlanmaya baş vurmaları zorundadırlar. Ancak, ilerde borcu ödemek için de vergi gerekmektedir. Yani nihai gelir kaynağı vergidir.<sup>55</sup> Borçlanmak, halihazırda tahammül edilecek bir yükü gelecek nesillere yüklemek, acil bir ihtiyacın gerektirdiği masrafları uzun yıllara yaymak anlamına gelmektedir. Hükümetler bir şartla borçlanma hakkına sahiptirler; o da seleflerinden miras alınan mal ve hizmetlerin haleflerine fazlasıyla bırakılması halinde geçerli olabilir. Aksi halde devletin borçlanması doğru bir politika olmaz.<sup>56</sup>

Borçlanmayla vergi arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Borçlanmaya teşebbüs ederken buna dikkat edilmeli, zarurî bir borçlanmaya izin verilmelidir.<sup>57</sup> Nihayet borçlanma, geçici olarak yapılan bir teşebbüstür. Vergilendirme de ise, işler itina ile yürütülerek gelirler artırılır ve bu artış sürekli hale getirilmeye çalışılır.<sup>58</sup>

Cavid Bey'e göre borçlanma kısa ve uzun dönemler için incelenecek olursa şu hususlara yer verdiği görülür:

#### **Kısa dönem:**

Borçlanarak ihtiyacı gidermek yerine, vergi hasılatıyla karşılamak daha kârlı olacağı görüşünü ileri sürenler olmuştur. Acaba hangi görüş ülke için daha faydalıdır?

<sup>53</sup> Toprak, *a. g. m.*, s. 765-766; Bayur, *a. g. e.*, c. III, kısım 4, s. 516-517; *Düstur*, 2. Tertip, c. IX, s. 43-44.

<sup>54</sup> Toprak, *a. g. e.*, s. 139.

<sup>55</sup> M. Cavid, *İlm-i İktisat*, c. IV, s. 244.

<sup>56</sup> M. Cavid, *"İstikrazat"*, *U. İ. İ. M.*, c. III, s. 271.

<sup>57</sup> *M.M.Z.C.*, 12 Nisan 1326, c. IV, d. 1, iç. se. 2, s. 360.

<sup>58</sup> *M.M.Z.C.*, 12 Nisan 1326, c. IV, d. 1, iç. se. 2, s. 380.



Verginin borçlanmaya nazaran en büyük sakıncası, olağanüstü bir ihtiyaç zamanındaki zorluktur. Borçlanılarak üç-beş hafta içinde önemli bir gelir elde edilebilir. Bu geliri vergilerden elde edebilmek için beş-altı ay, hatta bir yıl beklemek gerekmektedir. İhtiyaç halinde bazı vergiler konmakla beraber, bunların toplanacağı zamanın gelmesine kadar kısa vadeli hazine tahvilleri ihraç edilebilir. Bu sayede devletin hem konsolide (muhkeme) borçları artmıyor, hem de acil ihtiyaçlar karşılanmış oluyor. Ancak bu usulü her devlet takip edemez. Mevcut şartların buna uygun olması gerekir. Ayrıca, ihtiyaçlar çok acil, iktisadi şartlar değişiklik arz edebilir. Hazine tahvilleri üç-beş yıl içinde ödeneceğinden, esham ve tahvillere ilgi gösteren halk, bunları kabule yeterince ilgili olmayabilir. Bu da elde edilecek gelirin az olması demektir. Vergi gelirleri elde edilinceye kadar gerekli meblağı avans suretiyle bankalardan almak çaresi düşünülebilirse de, miktarı çok olan bir parayı borç olarak vermeye razı olabilecek banka bulmak zordur.

Olağanüstü durumlarda, yani devletin sıradan gelirlerini bile toplamada zorlandığı bir zamanda aşırı vergiler koymak imkansız olur. Bunun yanında devlet, vergileri sürekli artırmak gücüne sahip değildir.<sup>59</sup> Büyük bir savaşa girişeceği bir zamanda yeni vergiler koyabilmesi bir tarafa, mevcut vergilerini bile toplaması imkansız hale gelebilir. Zira, üretim azalır, nakil işleri normal olmaktan çıkar. Bununla beraber, vergiler elde edilebilse de yeterli olmayabilir.<sup>60</sup>

Kırım Savaşı esnasında İngiltere’de, “tekâlif” hafif olduğu için, bu durumu ortadan kaldırmak gerekiyordu. Ancak, ülkeler ani sıkıntılarla karşı karşıya kaldıklarında, tıkanan imkanlarını borçlanmayla genişletebilmektedirler. Yani, “ihtiyacı fevkalade zamanında asl olan istikrazdır, vergi ancak buna bir muavin olabilir.”

Cavid Bey görüşlerini desteklemek için şu örnekleri vermektedir: İngiltere ne Kırım Savaşı’ndan önceki savaşlarda, ne de Kırım Savaşı zamanında, bütçe açığını, yalnız vergi veya yalnız borçlanma ile karşılayamamıştır. Savaşı finanse edebilmek için 1.750.000.000 Frank masraf çıkmıştı. Bunun 750 milyonu vergiden, 1 milyarı borçlanmadan karşılanmıştır. İngiltere, başta, vasıtalı ve vasitasız vergileri artırdı. Fakat geliri elde etmek için epey zaman geçeceği anlaşılıyordu. Bunun üzerine birkaç ay ve birkaç yıl sonra verilecek faizli hazine tahvilleri ihraç etmeye başladı. Tahvillere yeterli müşteri bulunamadığından üç, dört, beş yıl sonra verilmek üzere, üç tertip tahvil ihraç edildi. Beş-altı ay sonra buna bir tertip daha ilave edildi.

<sup>59</sup> M. Cavid, “İstikrazat”, *U. İ. İ. M.*, c. III, s. 271-272; *İlm-i İktisat*, c. IV, s. 254.

<sup>60</sup> M. Cavid, *İlm-i İktisat*, c. IV, s. 255.

Bu tarz hareket edilerek vergi ve borç usulleri birleştirilerek bugünkü yükün gelecek nesillere yüklenmemesi düşünüldü. Bu da yeterli bulunmayarak bir süre sonra terk edildi. Yeniden “duyun-u muhkeme”(konsolide borçlar) imzalandı. Önceden çıkarılan üç- beş yıllık hazine tahvilleri de “tahvilat-ı muhkemeye” değiştirildi.<sup>61</sup>

Bazı hallerde, olağanüstü bir verginin tamamen borçlanma yerine konulabileceğini zannedenler de vardır. Bu mesele; Fransa'nın Almanya'ya tazminat ödeyeceği sırada konu edilmiştir. O zaman Fransızların serveti 100 milyar Franktan aşağı tahmin edilmediğinden, verilecek 5 milyar tazminat için her ferdin servetinin 1/20 sini vermesi yolunda bazı teklifler ileri sürülmüştür. Ancak, böyle bir düşüncenin gerçekleşmesi mümkün değildi.<sup>62</sup>

Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridelerinden anlaşıldığına göre, Balkan ve Trablusgarb Savaşları esnasında Osmanlı Devleti, gelir temin etmek için sadece borçlanmaya gitmedi. Bunun yanında ek vergi de koydu. “Harb Vergisi Kanunu Layihası” meclise sunularak üzerinde müzakereler yapıldı.<sup>63</sup>

#### Uzun dönem için :

Bazı devletler büyük borçlanmalara imar ve inşaa faaliyetlerinden dolayı girmişlerdir. Bayındırlık için yapılan yatırımlarda halkın menfaati büyük olur. Bunların vergi ile finanse edilmesi halinde ülke uzun bir süre bu yatırımlardan mahrum kalır. Bunun için imzalanacak borçların anaparaları, kırk-elli yıl zarfında tamamen ödenerek, yatırım yapılan işletme ve kuruluşlar devletin elinde kalır. Bu kurumlar, böylece, ülke için sürekli istifade edilecek bir duruma gelirler.<sup>64</sup>

#### Sonuç

Cavid Bey yetişkinlik çağından itibaren iktisadi konularda görüşlerini netleştiren nadir bir şahsiyetti. Şüphesiz bunda ailesinin ve yaşadığı çevrenin etkisi büyüktü. Gerek İlm-i İktisad adlı eserinde ve gerekse Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası gibi birçok gazete ve dergilerde yayınladığı makalelerde, klasik liberalizm çerçevesinde görüşlerini toplamıştır. Ancak görev aldığı hükümetlerde bu görüşlerini uygulama sahasına koymakta uygun bir ortam bulamadığını belirtmekte yarar vardır. Bunun en önemli sebebi, devletin yönetiminden kaynaklanan sıkıntılar, siyasî istikrarsızlıklar, savaş şartlarının getirdiği keşmekeşlik vs. gibi beklenilmeyen çaptaki olayların hükmettiği bir

<sup>61</sup> M. Cavid, “İstikrazat”, s. 273-274.

<sup>62</sup> A. g. m., s. 274.

<sup>63</sup> M.M.Z.C., 27 Haziran 1328, c. II, d. 2, iç. se.1, s. 205.

<sup>64</sup> M. Cavid, “İstikrazat”, s. 275-276.

ortam söz konusuydu. Ayrıca, devleti ayakta tutmak için hemen her kurumun sıkıntı içinde olması, bulunduğu nezaretlerde hareket yeteneğini kısıtlamakta idi. Diğer taraftan, zaruretler sonucunda Almanya ile girilen ittifak neticesinde siyasî, iktisadî ve malî konularda bu ülkenin nüfuzu hissedilir derecede kendini göstermekte idi. Bunun bir sebebi de savaşların getirdiği yığınla sorunun altından kalkmak için böyle bir güce istinat etme mecburiyetinin hissedilmesi idi.

1930'lara kadar geçerli olduğu bilinen klasik iktisat anlayışı yerine, krizden sonra, meydana gelen sorunları aşmak için Keynes'in görüşleri doğrultusunda yeniden yorumlanan liberalizm güdümlü hale gelmiş; yani devlet müdahalesine yer verilmesi meşru kabul edilmiştir. Bilindiği gibi bu anlayış 1980'lere kadar devam etmiştir. Milton Friedman ve Friedrich A. Hayek gibi düşünürlerin öncülüğünü yaptığı yeni liberal akımın etkisiyle ve Batılı büyük devletlerin benimsemesiyle bütün dünyaya klasik liberal anlayışın yeniden yayıldığı bilinmektedir. Türkiye de bu tarihlerden sonra liberal akımın etkisine girmişti. Bu bakımdan 1980'lerden sonra gündeme gelen iktisadî olaylar, esasında, Cavid Bey'in yüzyılın başlarında savunduğu görüşlerle büyük ölçüde paralellik arz ettiği görülmektedir.

Cavid Bey, serbest piyasayı ve devletin iktisadi hayattan çekilmesini savunmuştur. Ayrıca girişimcilerin önünün açılması, gümrük duvarlarının kaldırılması, yabancı sermayenin teşvik edilmesi vs. gibi konularda günümüzde de sürekli tartışılan konularda liberal çözümler önermiş ve bu görüşlerini Türkiye'nin kurtuluşunun yegane çaresi olarak görmüştür.

#### **Anahtar Kelimeler**

Mehmed Cavid Bey, liberalizm, meslek-i serbestî, sosyalizm, ziraat, sanayi, ticaret, gümrükler, sermaye, yabancı sermaye, tröstler, İtibar-ı Milli Bankası, borçlanma.

### ÖZET

Mehmed Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetiştirdiği önemli bir devlet adamıdır. Bunun yanında iktisat ve maliye alanında da tanınmış bir bilim adamıdır. İmparatorluğun en zor dönemlerinde, bazı yayın organlarında savunduğu fikirlerini bir siyasetçi olarak da uygulamaya gayret gösterdiği bilinmektedir.

İktisadî görüşleri teorik anlamda liberal düşünce çerçevesinde şekillenmiş; devletin ekonomiye müdahalesi noktasında her türlü devletçi görüşe karşı çıkmıştır.

Cavid Bey, Türkiye'nin iktisadî olarak kalkınmasının yollarını şu şekilde ortaya koymaktaydı: Türkiye doğal yeteneklerine uygun bir iktisadî anlayışı benimsemeliydi. Bunun ziraat ve ticaretin geliştirmesiyle mümkün olabileceğine inanmaktaydı. Ancak serbest teşebbüsle ve rekabet şartları içinde meydana getirilecek yatırımların da önü açılmalıydı. Hukukî altyapının hazırlanması için gerekli kanunların süratle çıkarılmasının üzerinde durmaktadır. Ayrıca, ulaşımın rahatça yapılması için bayındırlık alanında gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Türkiye'de milli bir bankanın kurulması için gayret gösteren Cavid Bey, ekonomik ve malî sıkıntıların aşılması için vergi gelirlerinin bir takım tedbirlerle artırılmasında ve gerekirse bilinçli bir şekilde borçlanmaya gidilmesinde bir sakınca görmemektedir.

### SUMMARY

Mehmed Cavid Bey was a statesman whom the Ottoman State brought up in its last period. He was a famous scientist in the area of economics and finance also. It is reported that he tried to applicate his views which he defended in some media as a politician in the hardest times of the Ottoman Empire.

Theoretically, his economical ideas were shaped in the frame of liberal concept. He opposed every official view interfering the economics.

Cavid Bey pointed the ways develop Turkey economically:

- 1-Turkey should choose an economical way fitting its natural abilities.
- 2- Turkey should develop its agriculture and trade.

3- Turkey should support the investments which will be formed by the free-enterprise and rivalry.

4-Turkey should make necessary laws to prepare the legal infrastructure.

5- Turkey should take precautions in the area of prosperity to realise transport.

Cauid Bey who tried to establish a national bank supported to increase the incomes of taxes by the way of some precautions to eliminate economical and financial problems, and if necessary, to make debts.

### Kısaltmalar

a.g.e. : Adı geçen eser  
a.g.m.: Adı geçen makale  
c. : Cilt  
çev. : Çeviren  
d. : Devre  
iç.se. : İçtima senesi  
no. : Numara  
s. :Sayfa  
T.Evvel : Teşrin-i evvel  
T. Sani : Teşrin-i sani  
K. Evvel : Kanun-ı evvel  
K. Sani : Kanun-ı sani  
TTK : Türk Tarih Kurumu